

ARKEOLOJİ VE SANAT

Yayına Hazırlayan: **M. Nezh BAŞGELEN**

BU SAYIMIZ KEMAL KURDAŞ'IN AZİZ AN'INA İTHAF EDİLMİŞTİR

Sahibi ve Yayın Yönetmeni
M. Nezh BAŞGELEN

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Orhun GÖKÇAY

İdari Yönetim
Sema BAŞGELEN

Redaksiyon: Bülent ÖZTÜRK

Teknik Yönetim: Sinan ŞANLIER

Hazırlık-Uygulama: Serdar KIRAN

Yönetim Yeri ve Yazışma Adresi
Hayriye Cad. Cezayir Sok. Mateo Mratoviç Apt. No: 5/2 Beyoğlu - İstanbul
Tel.: (0 212) 293 03 78 (pbx) Faks: (0 212) 245 68 77

Satış Mağazası/Kitabevi

arkeo_{pera}

Yeniçarşı Cad. No: 16/ A 34433 Galatasaray-Beyoğlu/ İstanbul
Tel.: (0 212) 249 92 26 Faks: (0212) 244 31 64

Makale yazım ilkeleri web sayfamızda yer almaktadır.
www.arkeolojisanat.com / info@arkeolojisanat.com

Ön Kapak Resmi: Göbekli Tepe.
Arka Kapak Resmi: Jale İnan.

Hakemli Dergi' dir.

Yayımlanan yazılardaki her türlü görüş ve düşüncelerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

Arkeoloji ve Sanat bunlardan bir sorumluluk kabul etmez.

Yazı ve her türlü görsel malzemenin yayın hakkı saklıdır.

Yayınevinin yazılı izni olmaksızın elektronik, mekanik, fotokopi ve benzeri araçlarla ya da diğer kaydedici cihazlarla kopyalanamaz, aktarılamaz ve çoğaltılamaz.

Yayın Türü: Yerel Süreli Yayın

ISSN 1300-4514

Baskı: Net Kırtasiye Tan. ve Matbaa San. Tic. Ltd. Şti.
Taksim Cad. Yoğurtçufaik Sok. No: 3 Beyoğlu-İstanbul, 2011
Tel: (0212) 249 40 60 **Faks:** (0212) 249 35 55

ARRIANUS'UN KARADENİZ SEYAHATI'NE İLİŞKİN BAZI NOTLAR

MURAT ARSLAN* – KEMAL DEMİRTAŞ**

SOME NOTES ON ARRIANUS' PERIPLUS PONTI EUXINI

Abstract

The aim of this article is to evaluate Arrianus' Periplus Ponti Euxini. Originally a strategic-diplomatic military report, it also allows for different readings of the culture history and historical geography of the Black Sea region. In doing so, Arrianus' observation powers and intellectual background provide us with unique details of the dynamics of the Black Sea region, covering topics from hydrography to topography, ethnicity to orography, navigation routes and harbours, as well as flora and fauna.

Key Words: Circumnavigation of the Black Sea, Arrian, Hadrian, Historical Topography, Navigations, Harbours, Ethnicity, Trapezous.

Özet

Bu makalenin amacı, orijinali stratejik askeri-diplomatik bir rapor niteliği taşımasına karşın Karadeniz'in kültür tarihine ve tarihsel coğrafyasına ilişkin farklı okumalara olanak sunan Arrianus'un Periplus Ponti Euxini adlı eserine dair bazı noktaları değerlendirmektir. Bunu yaparken yazarın gözlem gücü ve entelektüel birikiminin hidrografyadan topografyaya, etnografyadan orografiye, seyr-ü sefer rotalarından limanlara, bitki çeşitliliğinden hayvan türlerine değin olayların panoramik sunumuna etkileri izlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karadeniz Seyahati, Arrianus, Hadrianus, Tarihsel Coğrafya, Rotalar, Limanlar, Etnik Gruplar, Trapezous (Trabzon).

Lucius Flavius Arrianus Ksenophon, İ.S. ca. 86 yılında Bithynia Eyaleti'nin başkenti Nikomedeia'da (İzmit) doğdu.¹ Bithynia'nın önde gelen aristokrat ailelerinden birine mensuptu. İ.S. I. yüzyılın sonlarında ya da II. yüzyılın başlarında, Kuzeybatı Hellas'ın Nikopolis kentine giderek Epiktetos'tan eğitim aldı. Büyük bir ihtimalle burada, stoacı filozofu ziyaret eden geleceğin Roma İmparatoru Hadrianus'la tanıştı.² İ.S. 111-114 yılları arasında Roma'nın Achaia Eyaleti Valisi Gaius Avidius Nigrinus'un danışmanlı-

ğını yaptı. Arrianus ile Hadrianus arasındaki arkadaşlığın Hadrianus'un İ.S. 112 yılında Atina'nın *arkhon*'luk görevini üstlendiği sırada daha da ilerlediği düşünülmektedir. Bu bakımdan Hadrianus'un imparatorluğu zamanında, İ.S. 129 yılında *consul* seçildi. Roma'da bu görevi bir yıl yürüttükten sonra, İ.S. 131 yılında Cappadocia Eyaleti'ne vali olarak atandı.³

Görevine başlamadan önce, *Periplus Ponti Euxini* (Karadeniz Seyahati) adlı raporu kale-

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Kampüs, TR – 07058 Antalya (marslan@akdeniz.edu.tr).

** Arkeolog

me aldı. Rapor, aynı zamanda Arrianus'un Hadrianus'a yazdığı bir mektup niteliğini taşımaktadır. Bu bakımdan, onun bu çalışmasında, tıpkı İ.S. 111-113 yılları *Pontus et Bithynia* Valisi Plinius'un, İmparator Traianus'a (İ.S. 99-117) yazdığı mektuplarda olduğu gibi, dönemin ve imparatorun bölge üzerindeki politikası yansıtılmaktadır. Arrianus'un seyahatinin asıl amacı, Karadeniz sahillerindeki Roma garnizonlarını denetlemektir. Yine de, vali bu görevi bir gezi olarak algılamış gibi görünmektedir. Böylece gördüğü ve denetimini yaptığı bölgeleri, Hadrianus'un konuya ilişkin entelektüel ilgisini ve kültür seviyesini göz önünde bulundurarak, gezi yazısı ya da dostça bir mektup gibi, sade bir üslupla yazmıştır.

Arrianus'un "*Karadeniz Seyahati*" adlı eseri esas itibarıyla üç ana bölümden oluşur. Birinci bölümde (I. 1-XI. 4 paragraflar) Trapezous (Trabzon) ile Dioskourias/Sebastopolis (Sukhumi) arası tanınmıştır. İkinci bölümde (XII. 1-XVI. 6) Byzantion'dan Trapezous'a kadarki sahil şeridi anlatılır. Kitabın üçüncü ve son kısmında (XVII. 1-XXV) ise, Kuzeydoğu Karadeniz'deki Roma hakimiyetinin uç noktası olan Dioskourias kentinden Karadeniz turuna devam edilerek, Byzantion'a kadarki sahil kesimi tasvir edilir.⁴

Arrianus, her ne kadar Dioskourias'tan sonra, Byzantion'a kadarki seyahatini imparatoru bilgilendirmek için eserine dahil etmiş olsa da; onun buradan sonraki deniz yolculuğunu gerçekleştirip gerçekleştirmediği belli değildir. Çünkü yazarın, Maiotis'i (Azak Denizi) anlatırken (XIX. 3) ikinci elden bilgiler verdiği görülmektedir. Ayrıca XXI-XXIII. bölümlerde, Leuke Adası'na ilişkin raporunu (XXIII. 3), ya *adada bulunmuş olanlardan* ya da *başkalarından duyarak öğ-*

renmiş olduğu şeylerden yararlanarak anlattığını ifade etmektedir.

Arrianus gezisi sırasında esas itibarıyla uğradığı Trapezous, Dioskourias, Herakleia Pontike (Karadeniz Ereğlisi), Tievion (Filyos/Hisarönü); Sinope (Sinop), Kotyora (Ordu), Olbia (Parutuno) gibi kentlerin tarihine ilişkin kısa ama açıklayıcı genel notlar düşer. Konakladığı yerleşimlerin özellikle Hellen kenti olup olmadığı konusunda imparatoru bilgilendirir. Bu şekilde bölge/kent özelinde "Hellenizasyon ve Romani-zasyon" etkilerinin nerelere kadar yayıldığı konusunda fikir verir. Yolu üzerindeki kentler, adalar ve limanlardaki önemli yapılara, tapınaklara, sunaklara, sanat eserlerine ve heykellere değinir. Bunu yaparken Trapezous'taki tapınaklar, altarlar ve imparatorun denizi işaret eden heykeline dair açıklamalarda bulunur. Artane'deki (Kuzgun) Aphrodite Kutsal Alanı'na ve Athenai'deki (Pazar) Athena Tapınağı'na değinir. Phasis Tanrıçası'nın (Rhea) elinde büyük bir zil tutan, tahtında aslan tasvirleri olan sanat eserinin, ünlü heykeltıraş Phidias'm yönettiği Athena heykelinde olduğu gibi, oturmuş şekilde betimlendiğini bildirir. Karadeniz'den Bosporos'a girişte, boğazın en dar yerinde inşa edilmiş olan Zeus Ourios Tapınağı'na işaret eder. Aynı şekilde Akhilleus Adası'ndaki = Leuke (Zmeinyi ya da Romence'de Serpior) Tapınağı, Kutsal Alanı ve Kült Heykeli'ni detaylı bir şekilde tasvir eder. Ayrıca adadaki Akhilleus ve Patroklos'a ait kültleri ve söylenceleri Homeros'un *Ilyada*'sındaki (XVIII. 98-99): *Madem ki koruyamadım ölümünden arhadasımı, derhal ben de ölüp gideyim bari* dizelerine dayanarak açıklar. Arrianus, burada Akhilleus ile Patroklos'un dostluğuyla bir anlamda Hadrianus ile yakın arkadaşı Antinous'un ilişkisine gönderme yapar.

Adeta bu iki dostluk arasında bir paralellik kurmaya çalışır. Antinous'un, İ.S. 130 yılının Ekim ayında Nil Irmağı'nda boğularak ölmesinin⁵ ardından, Hadrianus'un duyduğu üzüntüyle Akhilleus'un kederini karşılaştırır. Ayrıca nasıl ki, Hadrianus, Antinous için Mısır'da sanki tanrıymişçasına bir kült kurup tapınım görmesini sağladıysa, Leuke Adası'nda Akhilleus'un yanında Patroklos'un tapınımının da devam ettiğini vurgular. Böylelikle, Akhilleus ile Patroklos arasındaki sevgi ve dostluk bağının yüceliğini Hadrianus ile Antinous'un ilişkisiyle karşılaştırıp bağdaştırarak bir bakıma imparatoru rahatlatmaya çalışır.

Arrianus uğradığı kentlerde gördüğü eksiklikleri kendi inisiyatifi kullanarak ne şekilde düzelttiği hususunda imparatoru bilgilendirir. Aynı Hadrianus gibi, Trapezous'un imar planına katkıda bulunur. Kentteki sunakları beyaz taştan yeniden inşa ettirmeyi ve üzerlerindeki yazının belirgin harflerle

düzgün bir şekilde kazınmasını kararlaştırır. Kendi imkanlarıyla revize etmeye/düzenlemeye gücünün yetmediği durumlarda imparatorun yardımına başvurur. Bunlardan biri imparatorun denizi işareti eden heykeliyle ilgilidir.⁶ Bu yontu Arrianus'a (I-II)

Akhilleus, Patroklos'un yarasını sararken.

göre, her ne kadar tasarım yönüyle hoşsa da ne işçiliği bakımından Hadrianus'a benzerliği ne de diğer açılardan güzel olduğu için, imparatorun, adını taşımaya layık bir heykelini Trapezous'a göndermesini arz eder. Ayrıca kentteki Hermes ve yerel kahraman Philesios'a adanmış bir tapınakta sergilenen, Hermes ve Philesios onuruna dikilmiş heykellerin ne tapınağa ne de onun konumuna uygun olduğunu bildirir. Bu yüzden imparatorun tapınağın boyutlarına uyacak ölçülerdeki heykellerin buraya yollanmasını ister. Bu tapınağın kalıntıları bugün büyük ihtimalle Trabzon'un merkezindeki bir işhanının altında olsa gerektir. Zira, söz konusu binanın temel inşası sırasında Trabzon Müzesi tarafından burada bir kurtarma kazısı gerçekleştirilmiş ve çalışmalar sonucunda, çeşitli dönemlerde tamirat görmüş ve belki de fonksiyonu değiştirilmiş önemli bir yapıya ait kalıntılar açığa çıkarılmıştır. Ayrıca, bir sütunun altında Hermes'in bronzdan bir heykeli ele geçmiştir. Bu heykel bugün Trabzon Müzesi'nde sergilenmektedir. Heykelin işçiliği ve boyutları göz önüne alındığında Arrianus'un, Hadrianus'tan rica ettiği Hermes yontusuyla bire bir uyuşmaktadır. Bu bakımdan Hadrianus, büyük bir ihtimalle Arrianus'un talep ettiği Philesio (XE "Philesios") ve denizi işaret eden kendi heykelini de Trapezous'a yollanmış olsa gerektir. Zira burası Arrianus'un (II. 4) deyiimiyle: *Imparatorun ebediyen anımsanması için son derece uygun bir yerdir.*

Arrianus ayrıca Karadeniz sahilleri boyunca yaptığı deniz yolculuğu sırasında geçtiği yerlerin topografik ve hidrografik özellikleri, hinterlandları ve aralarındaki mesafeler konusunda önemli bilgiler verir. Trapezous arazisinin batısındaki yerleşimlerden söz ederken Philokaleia'ya (Görelle) değinir. Burada ayrıca, aynı adı taşıyan bir kale ve ır-

mağın yer aldığı belirtilir. Ardından sırasıyla Koralla (Görelle Burnu), Hieros (Kutsal Dağı (Yaros Burnu), Kordyle (Akçakale yakınlarında) ve kötü XE "Hermynassa" Trapezous Limanı'nın bir alternatifini olan Hermonassa (Akçaabat) yerleşiminden ve limanından bahseder.

Daha sonra da Trapezous'un doğusundaki yerleşimleri ve nehirleri birbiri ardına sıralar. Bunlardan Ophis (İstala Deresi), Psykhros (Baltacı Deresi), Kalos (İyi Dere), Rhizio (Rize Hyssos Limanı/Kalecik Deresi) gibi akarsulara değinir. Deniz kıyısındaki yerleşimlerden ise, günümüzde Kara Derenin Karadeniz'e döküldüğü yerde, Araklıçarşı ya da Sürmene Limanı adıyla bilinen, Antik Çağ'da Hyssos olarak adlandırılan demir atma yeri hakkında bilgi verir.

Buranın hemen yakınlarındaki Canayer Platosu'ndaki Araklı Burnu üzerinde bir kale yer almakta olup, yukarıdan Hyssos Limanı'na bakmaktadır. Arrianus, burada konuşlandırılmış bir bölük askere talim yaptığını belirtmektedir. Yazar, Sürmene Limanı'ndan yelken açtıktan kısa süre sonra fırtınaya yakalanmıştır. Yolculuk sırasında birden bulutların toplanarak havanın patlaması Karadeniz'de ekseriyetle karşılaşılan bir durumdur. Zira Karadeniz, en eski devirlerden itibaren kuvvetli akıntıları, sık sık oluşan sisleri, önceden tahmin edilemeyen, aniden patlak veren fırtınaları, yüksek dalgaları, adaların ve sığınacak limanların azlığıyla tanınmaktadır. Bu bakımdan söz konusu fırtınalara yakalanma talihsizliğine uğrayan pek çok gemi batmıştır.⁷ Ancak valinin şansı yaver gitmiş, bu fırtınadan Rhizon'un (Rize) Athenai (Pazar) Limanı'na sığınarak kurtulabilmiştir. Prokopios'a (Bell. VIII. 2. 10) göre Athenai, ismini buraya gömülmüş olan bir kadından/kraliçeden al-

Hadrianus'un bir büstü.

miştir. Prokopios (*l.c.*), diğer yazarların bu yerleşimin ismini Atinalı kolonistlere bağlamalarına karşı çıkmıştır. Ancak bazı modern tarihçilere göre, her iki açıklama da yanlıştır; zira onlara göre, söz konusu isim Lazca'da "gölgeli yer" anlamına gelen bir kelimeden esinlenerek buraya verilmiştir. Aynı şekilde Rhizion kentinin ismi de yörenin otokton kavmi Lazlar tarafından verilmiş olup, Lazca'da "insanların/askerlerin toplandığı yer" anlamına gelmektedir.

Arrianus eserinde Karadeniz sahillerinde ikamet eden etnik gruplara ve küçük krallıklara değinir. Onların yaşadıkları topografya ile sınırları konusunda zaman zaman okuyucuyu bilgilendirir. Bazen de herhangi bir sınır gözetmeksizin birbiri ardına bir kavmin ardından hangisinin geldiğini sıralamakla yetinir. Bazı kavimlerin geçmişteki ve kendi zamanındaki durumları üzerine karşılaştırmalar yapar. Eskiden Romalılara *tributum* vermelerine karşın, artık korsan-

Antinous'un bir büstü.

lık/haydutluk yaptıkları için vergi ödemeye hevesli olmayanları yükümlülüklerini yerine getirmeye ne şekilde zorlayacağı konusunda imparatoru bilgilendirir. Topraklarından geçtiği krallıkların ve kralların isimlerini anar. Yetkilerini hangi imparatorndan aldıkları ve Romalılarla olan ilişki/bağlılık dereceleri konusunda bilgi vermeye özen gösterir. Bunlar arasından Arrianus (XI. 1-3), Ksenophon'un da belirttiği gibi, Kolkhoi kavminin Trapezous'lulara sınır olduğunu vurgular.⁸ Gene Ksenophon'un, aşırı derece cengaver olup Trapezous'lulara karşı kin güttüklerini bildirdiği Drillai olarak adlandırılan kavmin, Sannoi olması gerektiğini söyler. Zira bu kavim insanların kendi zamanında bile son derece savaşçı olduklarını ve hâlâ Trapezous'lulara karşı ezeli bir düşmanlık beslediklerini vurgular. Onların tahkimli bir ülkede ikamet ettiklerini ve bir kral tarafından yönetilmediklerini bildirir. Eskiden Romalılara vergi vermelerine karşın, artık korsanlık yapıkları ve yüküm-

lülüklerini yerine getirmedikleri için onlara karşı önlem alacağını rapor eder. Onlardan sonra, krallarının adı Ankhialos olan Makhelones ve Heniokhoi kavimlerinden bahseder. Makhelones ve Heniokhoi'un ardından Pharasmaes'in hakimiyeti altındaki Zydreita kavminin bulunduğunu anlatur. Zydreita kavminden sonra, krallık yetkisini bizzat imparatorun kendisinden alan Malasas adlı bir kral tarafından yönetilen Lazoi kavminden söz eder. Daha sonra Apsili kavmi gelir. Krallarının Iulianos olduğunu ve kendisine krallık yetkisinin imparatorun babası Traianus tarafından bahşedildiğini hatırlatur. Apsilai ile Abaskoi topraklarının birbirine sınır olduğunu ve Abaski Kralı Rhesmagas (XE "Rhismagas")ın krallık yetkisini bizzat kendisinin verdiğini imparatora anımsatır. Abaskoi'un ardından krallık otoritesini gene Hadrianus'tan alan Sanigi kavmi kralı Spadagas'ın yönetimindeki topografyaya gelindiğini ve burada Dioskourias/Sebastopolis (Sukhumi) kentinin kurulduğunu belirtir.

Yazar İstanbul Boğazı'nın Karadeniz çıkışındaki Zeus Ourios Tapınağı'na; Artane Irmağı kenarındaki Aphrodite Kutsal Alanı'na, Thermedon (Terme) Irmağı civarında ikamet eden Amazonlara, Athenai'daki Athena Tapınağı'na, Phasis'teki Rhea kültüne, Kyaeneai, Ares ve Akhilleus adalarındaki söylencelere, Kaukasos Dağları'nda Zeus'un emriyle Hephaistos tarafından zincire vurulan Prometheus ve Dioskuros'lara ait efsanevi anlatılara ve Tauros Kralı Thoas, Medeia, Apsyrtos, Orestes ve Argonautes'lere v.b. dair mitoslara kısaca değinir.⁹ Söz konusu söylencelerden bahsederken Homeros (II. XVIII. 98-99) ve Aiskhylos'un ("Zincire Vurulmuş Prometheus" *Trag. Gr. Frag.* III. 190) dizelerine yer yer atıfta bulunur.

Güzergahı üzerindeki limanlara –ve önemli tapınaklara– imparatorun bildiğini bilmesine rağmen,¹⁰ anlatısında eksik bir taraf bırakmamak için değinmeden geçmez. Limanların, gemilerin yanaşmasına elverişli olup olmadığı, büyük/küçüklüğü, kaç gemi alabileceği, terk edilip edilmediği, buralarda *emporion* (ticaret merkezi) bulunup bulunmadığı, kaç geminin demir atmasına imkan verdiği; hangi rüzgarlarda buralara sığınmanın elverişli/elverişsiz olduğu; hangi mevsimde/yaz-kış aylarında demirlemeye en elverişli olanakları sağladığını belirtir. Athenai Limanı'ndan söz ederken burayı yaz aylarında az sayıda gemiyi barındıran ve onları güney (lodos) ve bilhassa doğu rüzgarından koruyan demir atma yeri olarak tasvir eder. Limanın, kuzey/kuzeydoğu rüzgarından (poyraz) sığınan gemileri koruyabilirken; Karadeniz'de *aparkias* ve *thrastios*, Hellas'ta ise *skiron* olarak adlandırılan kuzeybatı rüzgarına karşı aynı derecede muhafaza edemediğinin altını çizer (VI. 1-2). Kinolis (Ginoğlu) gibi bazı limanların sadece yaz mevsiminde demirlemeye uygun olduğunu vurgular (XIV. 3). Hermonassa'da (Akçaabat) da sadece yaz aylarında demirlemek mümkünken, Hadrianus'un buraya bir liman inşa ettirdiğini sözlerine ekler (XVI. 6). Yazar bütün bunları yaparken sahil kesiminde yer alan kentlerin, limanların, ticaret merkezlerinin ve ırmakların birbirlerine olan mesafelerini *stadia* olarak verir.¹¹ Titizlikle saptanan bu ölçüler büyük oranda tutarlıdır.

Arrianus ayrıca eserinde Antik Çağ Karadeniz Bölgesi'nin renkli bir haritasını gözler önüne serer. Konusunu aynı bir coğrafyacı gibi metodolojik bir şekilde ele alarak gezdiği bölgelerin topografyası, hidrografyası, tarihi coğrafyası ile güzergahı üzerindeki ırmaklar, burunlar ve dağlara ilişkin gözlem-

lerini aktarır. Irmakların akış yönleri, sularının içilip içilmediği, gemi taşımacılığına elverişli olup olmadıkları ve debileri konusunda okuyucusunu bilgilendirir. Ayrıca etnik grupların/kavimlerin, bölge ve kıta sınırlarının hangi ırmaklar tarafından belirlendiğinin altını çizer. Emin olmadığı konular üzerindeki çeşitli görüşlere ve tartışmalara değinir ve yer yer kendi düşüncelerini okuyucuya yansıtır.

Kolkhis'lilerin ülkesiyle Thiannik arasındaki hududu Ophis (Istala) Deresi'nin çizdiğini belirtir (VII. 1). Pontos'un uzunlamasına sınırının Apsaros olduğunu zannettiğini söyler¹² (XI. 4). Parthenios (Bartın) Çayı'nın Bithynia ile Paphlagonia bölgelerinin sınırını çizdiğini bildirir (XIV. 1). Küçük Asya'nın sınırı olan Halys'ün (Kızılırmak) eskiden Kroisos'un krallığıyla Persler arasındaki sınırı belirlediğini ifade eder. Ayrıca ırmağın Karadeniz'e döküldüğü yerde, Sinope'lilerle Amisos'luların topraklarını birbirinden ayırdığını belirtir¹³ (XV. 1). Tanaïs (Don) Irmağı'nın Asya'yı Avrupa'dan ayırdığına ilişkin

söylenceye değinir (XIX. 1). Bununla birlikte, Aiskhylos'un *Zincire Vurulmuş Prometheus* (Trag. Gr. Frag. III. 190; Fr. 32B. 322a3) adlı tragedyasına göre, Asya ve Avrupa kıtalarının sınırının Phasis Irmağı tarafından çizildiğini ifade eder (XIX. 2).

Yolu üzerindeki bölgelerin *flora ve fauna'sına* ilişkin bilgiler verir. Fırtınadan kaçıp Athenai Limanı'na sığınma teşebbüsü sırasında filosundan bir gemi kaybedince, imparatora bölgenin gemi yapımında kullanılan ağaç bakımından oldukça zengin olduğunu hatırlatır (V. 2). Kalpe Limanı'ndan bahsederken, Ksenophon'un (*Anab.* VI. 4. 1-4) yörenin deniz tarafındaki ormanlarının gemi yapımı için elverişli ağaçlar ve vahşi hayvanlarla dolu olduğunu söylediğine değinir (XII. 5). Phasis'in suyunun deniz suyuna nazaran hafifliği ve Karadeniz'in diğer denizlere nazaran düşük tuzluluk oranı üzerinde dururken, deniz kıyısında ikamet eden halkın bütün hayvanlarını deniz kenarına doğru sürdüğü ve hayvanların denizden zevkle su içtiğini ifade eder. Ayrıca yö-

re halkı arasında söylenegele, hayvanlar için denizden tuzlu su içmenin dereden tatlı su içmekten daha yararlı olduğuna ilişkin yaygın kanıyı dile getirir (VIII. 2-4). Ardından Karadeniz'in bütün denizlerden daha tatlı suya sahip olduğunu iddia eder. Bunun sebebi olarak ise, çok sayıda ve çok büyük su kütesine sahip olan ırmakları gösterir.¹⁴ Akhilleus Adası'nda ise, zaman zaman kahramana kurban olarak sunulan keçiler ve büyükbaş hayvanlardan söz eder. Ayrıca; karabatak, martı ve deniz kargası gibi, sayılamayacak kadar pek çok kuşun adada gecelediğini söyler. Bu kuşların ve adadaki hayvanların çeşitli şekillerde Akhilleus'un tapınağına ve kehanet merkezine hizmet ettiklerine dair söylencelere değinir (XXI.1-XXII.1-4).¹⁵

Bilindiği üzere Hadrianus daha önce hiçbir Roma imparatorunun yapmadığını yapmış, yönetim gereği hükümdarlık süresinin yarısından fazlasını İtalya dışında geçirmiştir. Bu seyahatlerinin ikisinde Anadolu'nun bazı bölgelerini ve kentlerini ziyaret ederek durumu bizzat yerinde gözlemlemiştir. Arrianus eserinden de anlaşılacağı üzere, Hadrianus'un gezilerinde ancak bir kısmını/kismen görme imkanına sahip olduğu kentler/liman/tapınaklar ile hiç bilmediği bölgeleri imparatorun entelektüel ilgisini göz önünde bulundurarak ona tanıtmayı kendisine görev edinmiştir. Ancak Arrianus'un bu seyahatinin asıl amacı, Karadeniz sahillerindeki Roma garnizonlarını denetlemek, yerinde tetkik ettiği askerî, coğrafi, idarî ve siyasi konjonktürü imparatora rapor etmektir. Böylece bölgeye düzenlenmesi muhtemel askerî hareket planlamasına/stratejisine yardımcı olsun diye aynı bir coğrafyacı gibi gezdiği bölgelerin tarihsel, coğrafi, jeomorfolojik ve jeopolitik yapısı konusundaki gözlemlerini imparatora aktarmıştır. Eser

bu açıdan dikkatlice incelendiğinde yazarın tıpkı bir kartograf titizliğinde hareket ettiği görülür. Raporuna: limanlar ve kapasiteleri; birbirlerine olan uzaklıkları; yılın hangi mevsiminde hangi rüzgarlara karşı korunaklı oldukları; ırmakların debileri; gemi taşımacılığına müsait olup olmadığı; sularının içilip içilmediğinin yanı sıra nirengi noktalarını ve coğrafyanın getirilerini v.b. işlediği görülür. Fakat elimizdeki bu metnin Arrianus tarafından Hadrianus için Latince kaleme alınan gizli militarist içerikli raporun¹⁶ gözden geçirildikten sonra bazı kısımlarının sansürlenip bazı kısımlarının sadeleştirilmiş, bazı kısımlarının ise genişletilerek kamuoyuna duyurulmak üzere yeniden düzenlenmiş hali olduğunu düşünmek yanlış olmasa gerektir. Bu durum, Trapezous ile Dioskourias arasında konuşlandırılmış Roma garnizonlarından söz edilirken açıkça kendini gösterir.

Arrianus (III. 1) Trapezous'tan gemilerle yelken açıktan sonraki ilk günde Hyssos (Araklıçarşı/Sürmene) Limanı'na vardığını söyler. Orada yaklaşık 600 kişiden oluşan piyade ile 20 kişilik atlı birlikten oluşan bir Roma *cohort*'unun konuşlandırıldığını belirtir.¹⁷ Garnizonu denetledikten sonra, onlara mızrak fırlatma talimi yaptırdığını ifade eder. Ardından (VI. 1-2) Apsaros'ta (Gonio) beş Roma *cohort*'unun konuşlandırılmış olduğu bir *castellum* = kaleden bahseder.¹⁸ Burada ordunun ücretini ödediğini; silahları, suru, hendeği, hastaları ve erzakın mevcut durumunu teftiş ettiğini rapor eder. Bu konular üzerindeki detaylı görüşünü imparatora gönderdiği Latince belgelerde belirttiğini anlattır. Daha sonra (IX. 2-5) Phasis'teki garnizonu denetler. Buradaki 400 seçme askerden¹⁹ (στρατιῶται ἐπίλεκτοι) oluşan garnizon birliğinin stratejik konumuna değinir. Kalenin ise, yörenin kara ve deniz tra-

fiğini kontrol altında tutarak, güvence altına alabilecek mevkiine dikkat çeker. Garnizonun sur ve kulelerini, eskiden toprak ve tahtadan inşa edilmiş olmalarına karşın, pişmiş tuğladan yeniden yaptırdığını, temellerini sağlamlaştırdığını ve üzerlerine savaş makineleri yerleştirdiğini ifade eder.²⁰ Ancak sadece garnizonun tahkim edilmiş olmasını yeterli görmez. Phasis'in, Kolkhis Bölgesi'nin en önemli ticaret merkezi olması nedeniyle, kalenin dışında ikamet eden halkın, tüccarların ve emekli askerlerin güvenliğini sağlamak için kentin etrafına yeni bir hendek yapılmasını emreder.²¹ Son olarak da (X. 3) Dioskourias Kalesi ve kentteki garnizona değinir. Oradaki birlikleri denetlediğini, kalenin hububat stoğunu kontrol ettiğini ve kalenin surlarıyla hendeğini incelediğini vurgular.²²

Orijinali stratejik bir rapor niteliği taşıyan bu eser, Arrianus'un gözlem gücü ve entelektüel birikimi sayesinde hidrografyadan topografyaya, seyr-ü sefer rotalarından limanlara, bitki çeşitliliğinden hayvan türlerine, otokton topluluklardan kültür-sanat yaşamına değin Karadeniz Bölgesi'nin canlı bir tasvirine dönüşmüştür. Yazarın konuyu kimi zaman bir Roma valisi, kimi zaman bir tarihî coğrafyacı, kimi zaman ise kartograf veya mitolog gibi ele alması, eseri bugün, geçmişten çok daha önemli kılmaktadır.

Sonuç olarak, Arrianus'un *Periplus Ponti Euxini* adlı eseri farklı okumalara olanak sunan içeriğiyle hem akademik çevreler hem de konuya ilgi duyan geniş kitleler için değerli bir başvuru kaynağı olma vasfına sahiptir.

NOTLAR

1. Arrianus'un doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak, Roma'da consul'lük yaptığı İ.S. 129-130 zaman aralığından hareketle, göreceli kronoloji ışığında, İ.S. 85-90 yılları arasında doğmuş olabileceği üzerinde modern tarihçiler arasında genel bir kana vardır.
2. *Hist. Aug. Vit. Hadr. XVI. 10.*
3. Arrianus İ.S. 137 yılına kadar yürüttüğü Cappadocia valiliği sırasında, İ.S. 134 yılında Alan'lara karşı düzenlediği başarılı bir sefer üzerine ayrıca *Alanike Historia* adlı bir çalışma yayımlanmıştır. Bu kitap Roma generallerine, göçebelere karşı yapacakları seferler üzerine yararlı tavsiyeler vermesinin yanı sıra legio'ların yürüyüş ve savaş düzenleri hakkında önemli bilgiler içerir. Arrianus'un Antik Çağ'daki asıl ünü, şüphesiz, Makedonya Kralı Büyük İskender'in Pers Savaşları'nı ve hayatını konu alan *Aleksandrou Anabasis* = *İskender'in Anabasisi* adlı eserinden kaynaklanmaktadır. Arrianus ayrıca, Hindistan'ın tarihi coğrafyası, tarihi ve otokton halkın gelenek-göreneklerini anlattığı *Indike* = *Hindistan'a Dair*; İskender'in *diodokhoi* = ballelerinin tarihini konu aldığı *ta meta Aleksandron* = *İskender'den Sonraki İşler*; Bithynia Tarihi üzerine *Bithynika* = *Bithynia Hakkında* gibi çalışmalar da yayımlanmıştır.
4. Arrianus bu noktadan sonraki deniz yolculuğunu Hadrianus'a açıklama nedeni olarak Kinumeria Bosporos (Kırım) Kralı 'Kaisarsever ve Roma dostu' (φιλόκαισαρ, φιλορωμῆς) lakaplı Titus Iulius II Kotys'un (İ.S. ca. 123/124-131) yeni ölmüş olmasını gösterir. Bu bakımdan; eğer Hadrianus Bosporos civarına bir sefer düzenlemeyi düşünürse -Nero'nun Corduba'yu Armenia'da savaşmak ve Kaukasos civarının haritasını çıkarmak üzere Karadeniz'e gönderdiği gibi (Plin. *nat.* VI. 15. 40)-, Arrianus'un bu notları imparatorun buraya yapacağı deniz yolculuğunu detaylı bir şekilde planlayabilmesine yardımcı olacaktır.
5. Herodotos'a (II. 90) göre, bir Mısırlı ya da bir yabancı Nil Irmağı'nda boğulursa hiç kimse, mevtanın yakmaları ve dostları bile sanki o artık bir insan değil de bir ruhmuş gibi ona el sürmezdi. Ölü bizzat Nil rahipleri tarafından en iyi şekilde münzalanarak defin işlemleri yapılırdı.
6. Bu heykel, Hadrianus'un bölgeye ya İ.S. 123/124 yılında veya İ.S. 129 yılında yaptığı ziyaretten önce ya da hemen sonra, Trapezous'lular tarafından kentlerini güzelleştirmek amacıyla dikilmiş olsa gerektir.
7. Karadeniz'in derinliklerinde yaklaşık 50.000 tonluk gemi olduğu tahmin edilmektedir.
8. Arrianus (XI. 1), Ksenophon XE (*Anab.* IV. 8. 8. 19-24; V. 2. 1) gibi, Kolkhoi kavmiyle Trapezous kentinin *territorium*'unun sınır olduğuna işaret etmektedir (Trapezous civarında ikamet eden kavimlere ilişkin olarak ayrıca bk. Müller 1990²: 378 vd.). Ksenophon'a (*Anab.* IV. 8. 22) göre, Trapezous kenti Kolkhoi kavminin topraklarında kurulmuştu. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, Arrianus'un sözünü ettiği Kolkhoi kavminin, Pontos Bölgesi'ni sınırlayan Apsaros (Adcharistsqali) Irmağı'ndan başlayan, Dioskouria'nın kuzeyine kadar devam eden ve sınırları büyük ölçüde Kalkas Dağları tarafından çizilen Kolkhis Bölgesi'nden farklı olduğudur. Zira, Antik Çağ'da Kolkhis adı verilen bölgenin güneyinde Armenia, kuzeyinde Skythia, batısında Karadeniz, doğusunda ise Iberia ve Albania yer almaktaydı. Herodotos'a (II. 102-106) göre, Kolkhis/Phasis'liler Mısırlılarla aynı soydan gelmekteydiler. Tarihçi, bu tezini ileri sürerken Mısır firavunlarından, on ikinci sülaleye mensup III. Sesostris'in (İ.Ö. 1878-İ.Ö. 1842), Phasis'e kadar sefer düzenlediğini ve orada ordusunun bir kolunu yerleşirdiğini belirtmiştir (ayrıca bk. Amm. Marc. XXII. 8. 24). Bununla birlikte yazar (Hdt. II. 103), bu askerlerin Sesostris'in uzun ve yorucu seferlerinden bıkmış, burada kalmayı kendilerinin ni istediğini, yoksa firavunun onları zorla mı orada bıraktığını bilmediğini söylemiştir. Ardından bu tezini savunmak için, Kolkhis'lilerin aynen Mısırlılar gibi, derilerinin karalığına ve kıvrıkcık saçlarına, sünnet oluşlarına, keteni aynı şekilde işleyişlerine, yaşayışlarında ve dillerindeki benzerliklere değinmektedir. Ancak, Mısırlılarla Kolkhis'lilerin akrabalığını gösteren başka hiçbir belirti olmadığını dile getirmektedir (Hdt. II. 104-106). Konuya ilişkin olarak ayrıca bk. Diod. I. 55. 1 vdd.; 4-5; 9 n. 1. Daha detaylı bilgi için bk. Arslan 2005: 83 vdd.
9. Arrianus bu çeşit ara sözlerle bir yandan konuyu dışına çıkararak asıl anlatısının bütünlüğünü bozmakta, diğer yandan da seyahat ettiği topografyanın daha iyi anlaşılabilmesi için okuyucuya gerekli bilgileri aktarmaktadır. Bu çeşit söylemler mitolojik, tarihsel ya da soy şecereleri gibi çeşitli konulara ilişkin çok zengin bilgiler içermektedir. Arrianus'un kısaca özetlediği bu tarz konu dışı ifadelerde Karadeniz seyahati ve göreviyle dolaylı ya da dolaysız hiçbir etkisi yokmuş gibi görünmektedir. Ancak yazar aktardığı her konu dışı ifadenin ardından olayları akıcı bir şekilde Karadeniz'in tarihi coğrafyasına, tarihine ve Roma İmparatoru Hadrianus'a bağlayarak tekrar konusuna odaklanmaktadır. Böylelikle Arrianus okuyucusuna ve imparatora öncelikle genel bir perspektif

- kazandıran olayların ve seyahatinin daha iyi anlaşılmasına zemin hazırlamaktadır.
10. Arrianus bu durumu metninde bizzat zikreder (XII. 2).
 11. Diller 1952: 102 vd.
 12. Arslan 2000: 27-28; 33-34.
 13. Ayrıca bk. Strab. XII. 3. 7 c. 543; 4. 1 c. 563.
 14. Zira, zaten tuzluluk oranı düşük (%18-19) olan Karadeniz'e, Kolkhis sahillerinde bir de birçok ırmığın karışıyor olması, denizin tuzluluk oranını daha da düşürmektedir. Bu duruma Arrianus'tan önce ve sonra yaşamış başka birçok antik yazar tarafından değinilmiştir. Konuya ilişkin olarak bk. Fldt. IV. 82; Arist. İis" Hist. an. VII(VII-1) 13. 30-33 598a; Prob. XXIII. 6; Polyb. IV. 40. 4-42. 8; Sall. Hist. III. 65; Val. Flacc. IV. 719-725; Strab. I. 3. 4 c. 49; Amm. Marc. XXII. 8. 46. Daha detaylı bilgi için bk. Arslan 2005: 68 vdd.
 15. Daha detaylı bilgi için bk. West 2003: 163 vd.; Arslan 2005: 153 vdd.
 16. Arrianus (VI. 2)'de Apsaros'taki Roma garnizonunu tefüt ettikten sonra askerler, silah, erzak ve kaleye ilişkin görüşlerini imparatora yazmış olduğu Latince belgelerde bildirdiğini bizzat ifade etmiştir.
 17. Araklıcaşu/Sürmene'nin hemen yakınındaki Canayer Platosu'nda, Araklı Burnu üzerinde bir kale yer almakta olup, yukarıdan Hyssos Limanı'na bakmaktadır. Arrianus (I.c.), burada konuşlanmış olan bir *cohors* askere talim yaptığını söylemektedir. Söz konusu *cohors*, büyük bir ihtimalle *Notitia Dignitatum*'da bahsedilen, Romalıların Hysi Limanı'nda konuşlandırmış olduğu birliktir (Or. XXXVIII. 34). Ayrıca bk. Prok. Bell. VIII. 2. 3; Diller 1952, 110.
 18. Apsaros Kalesi, stratejik ve coğrafi açıdan çok önemli bir yerde kurulmuş olup, günümüzde iyi durumdadır (Arslan 2000: 27 vd.). Ayrıca bk. CH. X 1202 = ILS 2660.
 19. Söz konusu birlikler, genellikle yardımcı kuvvetler olarak bilinirler. Konuya ilişkin olarak bk. Ksen. Anab. III. 4. 3; Polyb. VI. 26. 6-8.
 20. Bunun nedeni, bu sırada Phasis'in, yörenin otokton halklarından, belki Alan'lar, belki de Iberia Kralı Pharasmenes'in etkisi altındaki Zydritai kavminin baskısı altında olmasıydı (Liddle 2003: 101).
 21. Bölge, yörede ikamet eden barbar kavimler tarafından, İ.S. I. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitli şekillerde taciz edilmeye başlamıştı. Öyle ki, Romalı ünlü tarihçi Suetonius (Nero XIX. 2),

Nero'nun (İ.S. 51-İ.S. 64) Kolkhis'e bir sefer düzenlemeyi düşündüğünü, bu yüzden sadece birliklerden oluşan bir *legio* hazırladığını ve bu *legio*'ya (*legio I Italica*) Büyük İshender'in Mızraklı Alayı lakabını taktığını söylemiştir (ayrıca bk. Plin. nat. VI. 15. 40; Tac. Hist. I. 6). Bu durum açık şekilde Arrianus zamanında da devam ediyor olsa gerektir.

22. Arrianus'un tefüt ettiği yerler günümüzde sular altında kalmıştır; Hind 1983/1984, 92. Kaleye ilişkin olarak ayrıca bk. Prok. Bell. VIII. 4. 4.

METİNDE KULLANILAN ANTİK KAYNAKLARA İLİŞKİN KISALTMALAR LİSTESİ

- Aiskh. Pr. (= Aiskhylos, *Prometheus Desmotes*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Suppliant Maidens, Persians, Prometheus, Seven Against Thebes*. With an English translation by H. W. Smyth. Cambridge, Mass.-London 1956 (The Loeb Classical Library).
- Amm. Marc. (= Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Ammianus Marcellinus*, With an English translation by J. C. Rolfe I-III. Cambridge, Mass.-London 2000 (The Loeb Classical Library).
- Aristot. Hist. an. (= Aristoteles, *Historia Animalium*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Aristotle, *History of Animals*. With an English translation by D. M. Balme VII-X. Prepared for Publication by A. Gottlieb. Cambridge, Mass.-London 1991 (The Loeb Classical Library).
- Aristot. Prob. (= Aristoteles, *Problemata*)
Kullanılan Metin: Aristoteles, *Problemata*. Ed. I. Bekker. *Aristotelis Opera*. vol. II. Berlin: Reimer. 1831 (repr. De Gruyter 1960): 859a1-967b27.
- Arr. periplus (= Arrianus, *Periplus Ponti Euxini*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: Arrian, *Periplus Ponti Euxini*. Edited with introduction, translation and commentary by A. Liddle. London 2003.
- Periplus Ponti Euxini. The Tradition of the Minor Greek Geographers*. Ed. A. Diller. Lancaster-Oxford 1952.
- Arriani Indica et Ponti Periplus*. Ed. C. Müller. *Geography Graeci Minores* I. Paris 1990².
- Arrianus'un Karadeniz Seyahali (Periplus Ponti Euxini)*. Çeviren ve Yorumlayan: M. Arslan. İstanbul 2005.
- Diod. (= Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historike*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Diodorus of Sicily*.

- With an English translation by R. M. Geer. London, New York 1947 (The Loeb Classical Library).
- Hdt. (= Herodotos, *Historiae*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Herodotus*. With an English translation by A. D. Godley I-IV. London, New York 1975 (The Loeb Classical Library).
- Hist. Aug. Hadr. (= *Scriptores Historiae Augustae, Hadriani*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Scriptores Historiae Augustae*. With an English translation by D. Magie. Cambridge, Mass.-London 1968 (The Loeb Classical Library)
- Hom. Il. (= Homeros, *Ilyada*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Ilyada*. Çev. A. Erhat – A. Kadir. İstanbul 19937.
- Ksen. Anab. (= Ksenophon XE "Anabasis" *Anabasis*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Anabasis*. With an English translation by C. L. Brownson I-VII. Cambridge, Mass.-London 1968 (The Loeb Classical Library).
- Not. Dig. Or. (= *Notitia Dignitatum, Oriens*)
Kullanılan Metin: *Notitia dignitatum: accedunt notitia urbis Constantinopolitanae et Laterculi provinciarum*. Edidit Otto Seeck.
- Plin. nat. (= G. Plinius Secundus "Yaşlı", *Naturalis Historia*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Pliny Natural History*. With an English translation by H. R. Rackham, W. H. S. Jones, D. E. Eichholz I-X. Cambridge, Mass.-London 1938-1971 (The Loeb Classical Library).
- Polyb. (= Polybios, *Historiai*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Histories*. With an English translation by W. R. Paton I-VI. Cambridge, Mass.-London 1922 vd. (The Loeb Classical Library).
- Prok. Bell. (= Prokopios, *de Bellis*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *History of the Wars*. With an English translation by H. B. Dewing. London-New York 1928 (The Loeb Classical Library).
- Sall. Hist. (= Sallustius, *Historiae*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Sallust, *The Histories*. Translated with introduction and commentary by P. McGushin vol. I (1992), vol. II (1994). Oxford.
- Strab. (= Strabon, *Geographika*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Geography of Strabo*. With an English translation by H. L. Jones I-VIII. London, New York 1917-1932 (The Loeb Classical Library).
- Suet. Ner. (Suetonius, *De Vitae Caesarum, Nero*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Lives of the Caesars*. Ed. and translated by J. C. Rolfe I-II. Cambridge, Mass.-London 1951 (The Loeb Classical Library).
- Tac. hist. (= Tacitus, *Historia*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Histories*. With an English translation by C. H. Moore I-II. Cambridge, Mass.-London 1968 (The Loeb Classical Library).
- Val. Flac. Arg. (= C. Valerius Flaccus, *Argonauticon*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Argonautica*. With an English translation by W. J. H. Mozley. Cambridge, Mass.-London 1939 (The Loeb Classical Library).

KAYNAKÇA

- Ark. San. = *Arkeoloji ve Sanat*
- Arslan 2000 = M. Arslan, "Kolkhis Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyasına İlişkin Bazı Notlar", *Ark. San.* 97 (2000), 26-40.
- Arslan 2005 = M. Arslan, *Arrianus'un Karadeniz Seyahati (Periplus Ponti Euxini)*. Çeviren ve Yorumlayan: M. Arslan. İstanbul 2005.
- CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum, consilio et auctoritate Academiae Litterarum (Regiae) Borussicae editum*. I-XVI. Leipzig, Berlin
- Diller 1952 = A. Diller, *The Tradition of the Minor Greek Geographers*. Lancaster-Oxford 1952.
- G&R = *Greece & Rome*. Oxford
- Hind 1983/1984 = J. G. F. Hind, "Greek and Barbarian Peoples on the shores of the Black Sea", *Archaeological Reports* 30 (1983-1984), 71-97.
- ILS = *Inscriptiones Latinae Selectae*. Ed by H. Dessau, Berlin-Zürich
- Liddle 2003 = A. Liddle, *Arrian: Periplus Ponti Euxini*. Edited with introduction, translation and commentary by A. Liddle, London 2003.
- Müller 1990² = C. Müller, *Arriani Indica et Ponti Periplus. Geography Graeci Minores I*. Ed. C. Müller. Paris 1990².
- West 2003 = S. West, "The Most Marvellous of All Seas: The Greek Encounter with the Euxine", *G&R* Vol. 1/2 (Oct., 2003), 151-167.
- Not: Çalışmamızda kullanılan haritalar A. Liddle (2003, map I-II) göz önünde bulundurularak tarafımızdan oluşturulmuştur.
- Bu çalışma Akdeniz Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Yönetim Birimi tarafından, *Trabzon İli ve Çevresinin Tarihsel Coğrafyasını Araştırma Projesi* kapsamında desteklenmiştir.